

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
माननीय न्यायाधीश श्री सुष्मातला माथेमा
संक्षिप्त आदेश

०७६-WO-०२०३

विषय:-उत्प्रेषण परमादेशसमेत।

काठमाडौं जिल्ला नागार्जुन नगरपालिका वडा नं.५ बस्ने अधिवक्ता दिपक विक्रम निवेदक
मिश्र-----१

विरुद्ध

- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं-----१
सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार
काठमाडौं-----१
वातावरण संरक्षण समिति संघिय संसद सचिवालय सिंहदरबार, काठमाडौं-----१
संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं-----१
माननीय मन्त्रीज्यू, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय सिंहदरबार,
काठमाडौं-----१
सचिवज्यू, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं--१
कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं-----१
माननीय मन्त्रीज्यू कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय सिंहदरबार,
काठमाडौं-----१
वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौं-----१
सगरमाथा वातावरण नियन्त्रण समिति (एस.पि.सि.सि.)प्रदेश नं.१ खुम्बु सगरमाथा--१
पर्यटन विभाग भूकटिमण्डप, काठमाडौं-----१
नेपाल पर्यटन बोर्ड भूकटिमण्डप काठमाडौं-----१
नेपाल पर्वतारोहण संघ, काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.३
नक्साल-----१

विपक्षी

नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) बमोजिम यस अदालतको असाधारण क्षेत्राधिकार अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवम् आदेश यस प्रकार रहेको छ।

संक्षिप्त तथ्य

१. नेपाल सरकारले सगरमाथा लगायत ४१४ वटा हिमालहरूमा आरोहणका लागि अनुमति दिएको देखिन्छ। अनुमति दिँदा विदेशी तथा स्वदेशी आरोहीहरूबाट अलग अलग दरमा सलामी दस्तुर लिने गरिएको छ। नेपालमा बर्षेनी हजारौंको संख्यामा पर्वतारोहीहरूले हिमाल आरोहण गर्ने गरेको पाइन्छ। आरोही दलले हिमाल आरोहण गर्दा आवश्यक पर्ने बन्दोवस्तीका सम्मानहरू साथमा लैजाने र सो सम्मानहरूको प्रयोग गरी बाँकी रहने र मानव मलमुत्र र आरोहणको क्रममा मृत्यु भएका व्यक्तिहरूको लासको उचित व्यवस्थापन नभएको हुनाले हिमाली क्षेत्रहरू फोहोर हुँदै गरेको अवस्था रहेको छ। हिमालको फोहोरजन्य बस्तुहरूको व्यवस्थापन तर्फ नेपाल सरकारले ध्यान दिएको पाइँदैन। सगरमाथा क्षेत्रमा आरोहणका क्रममा फर्काइएको फोहोर बेसक्याम्प र दोश्रो आधार शिविर सम्मको फोहोर मात्र संकलन गर्ने गरिएको त्यसमा पनि यसरी संकलन गरिएका फोहोर जन्य बस्तुहरू मानवीय फोहोर र आरोहीहरूले आरोहणका क्रममा खानपिन गर्दा बाँकी हुन गएको फोहोरहरू मात्र संकलन गर्ने गरिन्छ। दोश्रो बेसक्याम्पभन्दा माथि हुने फोहोरहरू संकलन गरिएको देखिँदैन। सगरमाथा आरोहणमा जाँदा मौसममा सुधार नहुनेजेलसम्म विभिन्न बेसक्याम्पहरूमा आरोहीहरू महिनौंसम्म समय बिताउनु पर्ने अवस्था हुन्छ। सो समयमा आरोहीहरूबाट सो क्षेत्रमा धेरै मात्रामा फोहोर हुने गर्दछ। आरोहीहरूले गरेको फोहोर तथा त्याग गर्ने मलमुत्र पानीको मुहानमा मिसिन पुग्दा सो क्षेत्रका स्थानीय बासिन्दाहरूको उपभोग गर्ने पानी प्रदुषित हुने र हिमाली क्षेत्रमा धेरै मात्रामा फोहोर समेत जम्मा हुने गरेको छ। जसले गर्दा सगरमाथा क्षेत्र दुषित बन्दै गइरहेको छ। हिमाली क्षेत्रमा यत्रतत्र फालिने फोहोर वर्षातको समयमा हिउँ पग्लदा देखिने हुँदा सो क्षेत्रको वातावरण मात्र प्रदुषित नभई दृश्यसमेत प्रदुषित हुने गरेको देखिन्छ।
२. वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ९ को उपदफा १, २ र ३ मा सम्पदाको संरक्षण गर्नु सम्बन्धित निकायको कर्तव्य हुने, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४, पर्यटन ऐन, २०३५ को दफा ३० को उपदफा १ र २ मा पर्वतारोही दलले पर्वतारोहण गर्दा वातावरण दुषित हुन नदिन तोकिएको शर्त पालना गर्नु पर्ने, नेपाल पर्यटन बोर्ड ऐन, २०५३, पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली, २०५९ को नियम १५ (छ) बमोजिम हिमाल आरोहण गर्दा आरोहीहरूले आधार शिविरभन्दा माथि गरिएको फोहोर अनिवार्य रूपमा आधार शिविरसम्म ल्याउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। तर यसको कार्यान्वयन भएको देखिँदैन। नेपालको

संविधानको धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणको हकको व्यवस्था भएतापनि नागरिकहरूले स्वच्छ वातावरणमा बस्न सक्ने अवस्था रहेको देखिदैन। हिमाल आरोहण गर्न जानुभन्दा अगाडि पर्वतारोहीहरूले पर्यटन विभागमा राखेको धरौटी रकम हिमाल आरोहण गरेर फर्किसकेपछि आरोहीहरूले फिर्ता लिन नआउनुबाट समेत हिमालहरू अत्यन्तै फोहोर मैलायुक्त र प्रदुषितरूपमा रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। हिमाली क्षेत्र संरक्षण गर्न विद्यमान कानून अपुग भएको र भएका कानूनको पनि पूर्ण कार्यान्वयन हुन नसकेकोले विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज लगायतका हिमाल संरक्षणका लागि नयाँ कानून बनाउनुपर्ने देखिएकोले अब बन्ने नयाँ कानूनमा हिमालमा हुने फोहोर सरसफाई गर्ने सम्बन्धमा कडा एवम् प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्रसहितको प्रभावकारी व्यवस्था कानूनमा नै गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै पर्यटकहरूले हिमाल आरोहण गर्दा गर्ने फोहोर के कसरी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ, के कसो गर्दा हिमालहरू भावी पुस्ताका लागि सुरक्षित राख्न सकिन्छ भनी आवश्यक भए विज्ञहरूसँग समेत सल्लाह सुझाव लिई हिमाल आरोहणको दस्तुर बढाउनुपर्ने हो अथवा केही समयका लागि विश्व सम्पदामा सूचीकृत सगरमाथा लगायतका हिमाल आरोहणहरू रोक्नु पर्ने हो सो सम्बन्धमा उत्तरतर्फको छिमेकी मित्रराष्ट्रसँग सरसल्लाह गर्नु पर्ने भए सबैसँग सल्लाह गरी हिमालसहितको हिमाली क्षेत्र विश्व समुदायका लागि संरक्षण गर्नु पर्ने देखिन्छ। हिमाल सरसफाईका सम्बन्धमा विपक्षीहरूबाट के कति प्रगति भएको छ सो सम्बन्धि नियमित रूपमा यस अदालतमा प्रतिवेदन बुझाउनु भनी आदेश समेत जारी गर्नुका साथै सबै हिमाली क्षेत्रको सरसफाई गर्ने कार्य आजैबाट थाल्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४९ बमोजिम अन्तरिम आदेश सहित ऐ. नियमावलीको नियम ७३ बमोजिम प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार दिई नियमित सुनुवाई गरी पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको दिपक विक्रम मिश्रले यस अदालतमा निवेदन पेश गरेको देखियो।

३. सम्बन्धित पर्वतारोही दलले दिशा पिसाव लगायतका फोहोरलाई शौचालयमा डुम राखी जम्मा गर्ने र नष्ट गर्न सकिने र नष्ट गर्न नसकिने फोहोरलाई अलग अलग जम्मा गरी आधार शिविर र आधार शिविर भन्दा माथि जम्मा भएको फोहोर मैला ल्याई सगरमाथा प्रदुषण नियन्त्रण समिति (SPCC) लाई परिणाम खुलाई बुझाउने गर्दछन्। नष्ट गर्न सकिने फोहोर मैला नाम्चेमा ल्याई नष्ट गर्ने गर्छन् भने नष्ट गर्न नसकिने फोहोर मैला काठमाडौं ल्याई काठमाण्डौं महानगरपालिकालाई दिने र काठमाडौं महानगरपालिकाले त्यसरी ल्याइएको फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्दै आएकोमा हाल SPCC ले फोहोर मैला व्यवस्थापन गर्ने विभिन्न कम्पनी मार्फत फोहोर मैला व्यवस्थापन गराउन शुरुवात गरेको छ। वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४, पर्यटन ऐन, २०३५, नेपाल पर्यटन बोर्ड ऐन, २०५३, पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली, २०५९ लगायतका कानूनी व्यवस्थाले विशेष गरी

पर्यटकीय गतिविधिबाट हिमाली क्षेत्रको वातावरणमा पर्न सक्ने असर रोक्ने सम्बन्धमा विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरिएको र सो कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन भइ रहेकै छ। विश्वव्यापी उष्णता, हावापानीमा आएको परिवर्तन र वातावरणीय हासका कारणले विश्वभरीका र नेपालका हिमाल र हिमाली क्षेत्रमा चुनौती एवम् समस्याहरू सृजना भएका छन्। वातावरणको विषय विश्वव्यापी, अन्तरसम्बन्धित र अविभाज्य खालको हुन्छ। नेपाल जस्ता साना मुलुकले एकलै चाहेर पनि ती समस्या एवम् चुनौतीका विरुद्धमा प्रभावकारी ढंगले कार्य गर्न नसक्ने भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय सामूहिक हिसावले गरिने कार्यमा सहभागी भएर यस्ता कार्य गरेको छ। फोहोर मैला व्यवस्थापन गर्ने कार्य प्रभावकारी रहेको तथा थप संयन्त्रको आवश्यकता नभएको र आवश्यकता भएको अवस्थामा कानून बमोजिम व्यवस्थापन हुने नै हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको पर्यटन विभागसमेतको तर्फबाट लिखित जवाफ परेको पाइन्छ।

४. रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री दीपक विक्रम मिश्र, डा. श्री पुण्य प्रसाद खतिवडा, श्री मनोहर लामिछाने, श्री खड्ग बहादुर राई र श्री हरिकृष्ण श्रेष्ठ, विपक्षीहरू पर्यटन विभागसमेतको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान् सह-न्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारी, विपक्षी मध्येको सगरमाथा वातावरण नियन्त्रण समितिका तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री केदार दाहाल र सरोकारवाला नेपाली सेना जङ्गी अड्डा काठमाडौंको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान् अधिवक्ताद्वय श्री अमृत प्याकुरेल र श्री राज कुमार रन्जितले गर्नु भएको बहससमेत सुनियो।
५. आज निर्णय सुनाउने मिति तोकिएको बहसनोट समेत मागिएकोमा रिट निवेदन, लिखित जवाफ, बहस जिकिर र प्रस्तुत बहसनोट समेतको अध्ययन र विवेचना गर्दा, निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होईन? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु पर्ने देखिन आयो।
६. नेपालको संविधानले वातावरण संरक्षण र दिगो विकासलाई आत्मसात् गरी पारिस्थितिकीय सन्तुलन (Ecological Balance) कायम राख्ने, सार्वजनिक स्वास्थ्यको सुरक्षा गर्ने र प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण गर्ने संकल्प लिएको छ। वातावरण संरक्षणका आधारभूत सिद्धान्तहरू वातावरण संरक्षणमा पूर्वसावधानी, पूर्वसूचित सहमति र पर्यावरणीय दिगो विकास पनि नेपालको राज्य नितिका रूपमा रहेका छन्। वातावरण सम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा संविधानमा सुरक्षित गर्ने विश्वका कम राष्ट्रहरूमा नेपाल पर्दछ। संविधानका यी प्रतिज्ञालाई मूर्त रूप दिन तथा वातावरण र वातावरणीय अधिकारको सुरक्षा गर्न वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ लगायत विभिन्न विशेष ऐनहरू पनि तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा रहेको अवस्था छ।
७. नेपाल विश्वका जलवायु जोखिम देशहरू मध्ये पर्दछ। नेपालमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव देशभर परिरहेको छ। बढ्दो तापक्रमले हिमाल र हिमनदीहरू परलने जसले गर्दा हिमतालको

विष्फोट हुने र बाढी लगायतका समस्याहरूको जोखिम बढेको अवस्था छ। साथै अनियमित वर्षाले पनि बाढी र पहिरोहरूको जोखिम बढाई जिउज्यान र पूर्वाधारहरूलाई समेत असर गरेको छ। जलवायु परिवर्तनको प्रमुख असर भने नेपालका हिमालहरूले खेपिरहेका छन्। सम्पूर्ण विश्व वातावरणीय समस्या तथा जलवायु परिवर्तनको असरबाट ग्रसित भइरहेको बेला वातावरणीय विविधता, भौगोलिक जटिलताहरू र जलवायु जोखिमयुक्त देश भएकोले यसको प्रभावले नेपालमा अझ तिब्र रूपमा हानी पुऱ्याइरहेको छ। प्राकृतिक स्रोतसाधनमा भर परेका किसान, स्थानीय तथा आदिवासी नागरिकहरू यी प्रभावहरूबाट अझ बढी जोखिममा छन्। बढ्दो तापक्रम र अप्रत्याशित मौसमले हाम्रो कृषि र पर्यटनमा आधारित देशको खाद्य सुरक्षालाई तथा अर्थतन्त्रलाई पनि प्रभावित गरेको अवस्था छ। यस सन्दर्भमा हिमाल तथा हिमश्रृङ्खलाहरूमा जलवायु परिवर्तनले पुऱ्याएको असरमा राज्यले विशेष हेरचाह र संरक्षणका उपायहरू अपनाउन अपरिहार्य देखिन्छ। यो राज्यको वातावरण र जनता प्रतिको संवैधानिक दायित्व पनि हो। यस निवेदनमा हिमालको अस्तित्वलाई नकारात्मक असर पार्ने विभिन्न कारणहरू मध्ये हिमालहरूमा अत्याधिक पर्वतारोहणको कारणसमेत अत्याधिक रूपमा फोहोर थुप्रिएर निकै जटिल समस्या पैदा भएको हुँदा जलवायु परिवर्तनबाट हिमालहरूमा पुगेको असरहरूलाई अझ संवेदनशिल बनाएको कुरा उठेको छ। नेपालको सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्र, कञ्चनजंघा क्षेत्र, लाङटाङ क्षेत्र, माछापुच्छ्रे क्षेत्र, मकालु क्षेत्र, लगायतका हिमाली क्षेत्रहरूमा र तिनका आधार शिविरमा व्यापक रूपमा पर्वतारोहीहरूको आगमनले यी क्षेत्रको संरक्षण तथा हिमालहरूको अस्तित्वमा नै असर पुऱ्याएको देखिन्छ। नेपालमा हिमाली क्षेत्रका विभिन्न पर्वतहरूमा प्रतिवर्ष हजारौं पर्यटकहरूले आरोहण गर्न आउने र नेपाल सरकारले नेपालमा रहेका ४१४ चुचुराहरूको आरोहणका लागि अनुमति प्रदान गर्ने गरेको देखिन्छ। पर्यटकहरूको आगमन नेपालको लागी निकै महत्त्वपूर्ण विषय हो तर हिमाल जस्तो संवेदनशिल स्थानमा पर्वतारोहणबाट हुने पर्यटकिय असरहरूको व्यवस्थापन नहुँदा यसले नकारात्मक असरहरू निम्त्याइरहेको देखिन्छ। यसरी आरोहण गर्ने आन्तरिक तथा वाह्य पर्यटकहरूले ठूलो मात्रामा फोहोर उत्पादन गर्ने जसमा मानव मलमूत्र, प्लाष्टिक र अन्य फोहोरजन्य सामग्री र मुख्यतः आरोहणको क्रममा मृत्यु भएकाहरूको शव रहेको पाइन्छ।

८. कठिन मौसम भएको अवस्थामा पर्वतारोहीहरूले शिविरहरूमा हप्तौं वा महिना सम्म पनि बिताउनुपर्ने हुन्छ, जसले गर्दा फोहोरको मात्रा अझ वृद्धि हुन जान्छ। यी फोहोरले सेता हिमालका चुचुराका हिउँ पगलेर केवल पत्थरमात्र बाँकी राख्ने, हिमनदीहरूलाई दूषित बनाउने, Glacier Lake Outburst Flood जस्ता प्रकोपहरू निम्त्याउने र हिमाली भेगका वासिन्दाहरूको पानीको स्रोतहरू पनि दूषित हुन गराइरहेको देखिन्छ। पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली, २०५९ को नियम २७ ले पर्वतारोहीबाट पैदा हुने फोहोरलाई नष्ट गर्न सकिने फोहोरमैला, पुनः प्रयोग प्रशोधन गर्न सकिने फोहोरमैला र पुनः निकाशी गर्नु पर्ने फोहोरमैला गरी तीन

भागमा विभाजन गरी सोको व्यवस्थापन सम्बन्धित निकायले गर्ने भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। तथापि निकाय वा संस्था नतोक्रिएको अवस्थामा भने पर्वतारोहणमा जाने टोलीको सरदारको रोहवरमा सार्वजनिक ठाउँलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी नष्ट गर्ने वा खाडलमा पुर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। हिमालहरूको तापक्रम सामान्यतया धेरै कम, प्रायः शून्य डिग्री सेल्सियस भन्दा कम हुने हुँदा यसरी पुर्दा जैविक फोहोर सड्न लामो समय लाग्ने र प्रदूषण बढाईरहने तथा हिमाल पग्लिएको अवस्थामा हिमालको स्वरूप नै फोहोरजन्य देखिने अवस्था हुन जाने देखिन्छ। विश्व सम्पदा सूचिमा रहेका हिमश्रृङ्खलाहरूको उचित सरसफाई र संरक्षणमा रहेका कमजोरीको कारण नेपालको अन्तराष्ट्रिय छविमा समेत नकारात्मक असर पर्न जाने देखिन्छ।

९. मितिहरू २०७९।०९।१९, २०७९।०३।१३, २०७९।०५।१३, २०७९।१०।१३, २०७९।११।१७ तथा २०८०।०२।१६ गते भएका निरन्तर परमादेशको आदेश अनुसार हिमाल क्षेत्रमा रहेको फोहोर र लास व्यवस्थापनमा पर्यटन विभाग, सगरमाथा प्रदूषण नियन्त्रण समिति (SPCC), नेपाल सेनाको लिखित र मौखिक प्रस्तुती तथा पर्यटन विभागबाट एकिकृत प्रतिवेदन समेत मिति २०७९।०८।२७ मा प्रस्तुत भएको छ। मिति २०७९।१०।१३ को परमादेश पछि "हिमाल क्षेत्रमा रहेको फोहोर तथा लास व्यवस्थापनमा तीन वर्षे रणनीतिक खाका तर्जुमा अध्ययन समिति" गठन भएको छ। उक्त समितिमा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पर्यटन विभाग, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, नेपाली सेना, नेपाल पर्वतारोहण संघ, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, स्थानीय निकायका प्रतिनिधि, सगरमाथा प्रदूषण नियन्त्रण समिति (SPCC) तथा रिट निवेदक मध्येको डा.पुण्यप्रसाद खतिवडा समेत रहेका छन्। सो पश्चात् मिति २०७९।११।१४ मा तीनवर्षे रणनीतिक खाका समेत तयार गरी यस इजलास समक्ष पेश भई प्रस्तुत भएको छ। मिति २०८०।२।१४ मा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले पहिले देखि बाँकी रहेको फोहोर तथा मृत्यु भएको शव व्यवस्थापन, भावि रणनीति तथा प्रगति विवरण समेत परिमार्जित रणनीतिक कार्ययोजनाको खाका प्रस्तुत भएको छ।

१०. विपक्षीहरूले सर्वोच्च अदालतको परमादेश पश्चात् फोहोर मैला व्यवस्थापनमा रहेका समस्या तथा चुनौतिहरूको पहिचान गर्दै हिमालको सरसफाईको लागि तीन (३) वर्षे योजना निर्माण गरेको देखिन्छ। साथै रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि लक्ष्यको किटान गरी जिम्मेवार निकायको पहिचान, सहयोगी निकायको पहिचान, लागू समयावधी, अनुमानित बजेट तथा कार्यान्वयनका जोखिमलाई पनि उजागर गर्दै कार्यान्वयन खाका समेत तयार गरेको छ। यस इजलासमा प्रत्यर्थीहरूबाट भएका क्रियाकलाप विशेषगरी पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली संशोधन प्रस्ताव, फोहोर व्यवस्थापन पछि धरौटी फिर्ता दिने व्यवस्थाको, शव व्यवस्थापन कोषको प्रस्ताव, सगरमाथा आधार शिविर समितिको गठन, ^{at Poop Bag} Pop Day को प्रयोग,

42

अवस्थामा छु म। तिव्र रूपमा पग्लिरहेको कारण मेरो रूप समेत परिवर्तन हुँदै म कालो पत्थरमा परिणत हुँदै गइरहेको छु।” यो प्रक्रिया जारी भईरहेमा अझ दर्दनाक अवस्था पैदा हुन्छ। हामी त्यो हेरिरहन सक्दैनौं। विश्वसम्पदामा समेत सूचीकृत हाम्रा हिमश्रृङ्खलाहरू, त्यहाँका हिमाली जनता, उनको अधिकार, सिंगो नेपाल र नेपालीको गर्वको संरक्षण गर्न, नेपालको आर्थिक विकासको सुनिश्चितता गर्न तत्काल राज्यका निकायहरूले संरक्षक (Trustee) को भूमिका लिई नासोको रूपमा प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण गर्न आवश्यक छ (Public Trust Doctrine)। भईरहेको फोहोर र लासको व्यवस्थापनको निमित्त तत्कालै भएका कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै प्रदूषित गर्नेलाई समेत क्षतिपूर्ति भराउने (Polluters Pay Principle) को सिद्धान्त बमोजिम उत्तरदायी बनाउन आवश्यक छ। हिमाल र हिउँको चरित्र नबुझी सफाइलाई बुझ्न सकिन्न। हिउँ पग्लिदै जाँदा फोहोर देखिन्छ। जति फोहोर देखिन्छ त्यतिमात्र सफा गर्न सकिन्छ। तसर्थ सफाई निरन्तर गर्नु पर्छ। फेरी मौसम समय र प्रकृतिक विपद थप चुनौतिको रूपमा रहन्छ। एकल आरोहण गर्दा पनि फोहोर तला झार्न र व्यवस्थापनमा समस्या रहेको छ। तसर्थ दिगो विकासको सिद्धान्त (Sustainable Development Principle) तथा *In dubio pro natura* (when in doubt, decide in the favor of nature) अर्थात वातावरण सम्बन्धी समस्याहरूमा जुन निर्णय गर्दा वातावरणको उचित संरक्षण हुन्छ, सोही निर्णय गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणा अनुसार हिमालयहरू जे जस्तो अवस्थामा छन् उनलाई सोही प्रकृतिमा संरक्षण गर्नु, गराउनुपर्ने देखिन्छ। हिमालमा रहेको फोहोर तथा लासको प्रभावकारी व्यवस्थापन तथा अब हुन सक्ने फोहोरको रोकथामको निमित्त विस्तृत अवधारणा (Comprehensive Approach) सहित विकास र वातावरणलाई सन्तुलित गर्दै अगाडि बढ्न आवश्यक छ।

१२. हाम्रो अधिकार प्रकृतिमाथि (Right to Nature) मात्र नभई प्रकृतिको पनि अधिकार (Right of Nature) रहेको छ। प्रकृतिको आत्मसम्मान रहन्छ, उसको सामर्थ्यताको सीमा रहन्छ। प्रकृतिलाई प्रकृतिकै रूपमा, हिमालहरूलाई हिमालकै रूपमा संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्नका लागि पूर्व ^{संरक्षणको} ~~संरक्षणको~~ सिद्धान्त (Precautionary Principle) बमोजिम रोकथामको आवश्यक उपायहरू (Preventive Measures) अवलम्बन गर्नु, गराउनु,
१३. अब हुने पर्वतारोहणको क्रममा पर्वतको सामर्थ्यताको सम्मान गर्दै उसको सीमाको मान्यता दिँदै सामर्थ्यताले भ्याउने संख्या र समय निर्धारण गरेर मात्र पर्वतारोहणको अनुमति दिनु, दिलाउनु,
१४. पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली, २०५९ को नियम ६ को (झ) ले वातावरण दुषित हुन नदिन मन्त्रालयले तोके बमोजिम काम गर्ने र नियम ६ (ठ) ले आधार सिविर देखि हिमालचूलीको चुचुरोको अन्तिम बिन्दुसम्म जाँदा र फर्कदाको सम्पूर्ण दुरी पैदलै तय गर्नु पर्ने, नियम २३ (ग) मा फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्ने, नियम २७क. (२) ले मृतकको शरीर

42

आधार शिविर भन्दा तल्लो भागमा व्यवस्थापन गर्नु र नियम २७ मा फोहोरमैलाको व्यवस्थापन र वर्गीकरणको सम्बन्धमा नष्ट गर्न सकिने फोहोरमैला पुनः प्रयोग प्रशोधन गर्न सकिने फोहोरमैला तथा पुनः निकाशी गर्नु पर्ने फोहोरमैला गरी तीन भागमा विभाजन गरी फोहोरमैलाको व्यवस्थापन नेपाल सरकारले कुनै क्षेत्रमा व्यवस्थापनको कार्य गर्न कुनै निकाय वा संस्थालाई तोकिएको खण्डमा सोही निकाय वा संस्थाको रोहवरमा र त्यस्तो निकाय वा संस्था नतोकिएको अवस्थामा सम्पर्क अधिकृत वा सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधि पनि नभएमा सरदारको रोहवरमा सार्वजनिक ठाउँलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी नष्ट गर्नु वा खाडलमा पुर्ने भन्ने व्यवस्था गरिएकोमा हिमाली क्षेत्रमा खाडल खनी लास खाडलमा पुरी व्यवस्थापन गर्दा अत्याधिक कम तापक्रमका कारण लास सड्ने गल्ने नभई हिँउ पग्लिएपछि पुनः देखिन सक्ने सम्भावना भएको हुनाले हिमाली क्षेत्र भन्दा तल ल्याई वातावरण र मानव स्वास्थ्यमा असर नपर्ने गरी लासको उचित व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु। भईरहेका पुराना लास व्यवस्थापनमा समेत विशेष कार्यक्रम सहित व्यवस्थापन गर्नु, गराउनु साथै लासको व्यवस्थापनमा ^{विमा}सहितको व्यवस्थापन गर्नु, गराउनु,

१५. फोहोर व्यवस्थापनको सम्बन्धमा रहेका कानूनी व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा, पर्यटन ऐन, २०३५ को दफा ३० ले पर्वतारोहण गर्दा वातावरण प्रदुषित हुन नदिने सुनिश्चितता गरेको र दफा ३०(क)ले फोहोरमैला व्यवस्थापनको निमित्त रकम धरौटी लिन सकिने, दफा ३८(१) ले देहाय (ड) अनुसार वातावरण प्रदुषित हुन नदिन तोकिएको शर्त पालना नगरेमा आरोहीहरूलाई सजाय गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। पर्यटन ऐन, २०३५ को दफा १६ र १७ मा हिमाल आरोहणको लागि अनुमतिको आवश्यकता, दफा १८ मा शुल्क तिर्ने व्यवस्था, दफा १९ मा आरोहण मार्गको नामावली र दफा २० मा सम्पर्क अधिकृत र प्रमुख, पर्वतीय गाइड जस्ता कर्मचारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली, २०५९ को नियम १५ (छ) बमोजिम हिमाल आरोहण गर्दा आरोहीहरूले आधार शिविरभन्दा माथी गरिएको फोहोर अनिवार्य रूपमा आधार शिविरसम्म ल्याउनु पर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ। यस नियमावलीको नियम २३(ग) ले लश्कर मार्ग, आधार शिविर तथा आधार शिविर भन्दा माथि आफ्नो दलबाट प्रयोग गरिएको सामानबाट निस्किएको फोहोरमैला यस नियमावली बमोजिम व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै नियमावलीको नियम २६(१) मा फोहोरमैला व्यवस्थापनको लागि अनुसूची-९ बमोजिम रकम मन्त्रालयमा धरौटी राख्नु पर्ने व्यवस्था रहेको साथै अनुसूची २० मा फोहोरमैला वस्तुहरूको सूची रहेकोमा यी व्यवस्थाको उचित र प्रभावकारी कार्यान्वयन र पालना नभएको हुनाले हिमाल आरोहण दलका सदस्यहरूले प्रयोग गरी बाँकी रहेका सामग्री, मानव मलमुत्र र आरोहणको क्रममा दुर्घटनामा परी मृत्यु भएका पर्वतारोहीहरूका लासको कारण हिमाली क्षेत्रहरूमा दिन प्रतिदिन फोहोरको मात्रा बढ्दो क्रममा रहेको र हिमालको हिउँ पग्लिने र

हिमालको सुन्दरता नै खस्किने अवस्था रहेको देखिन आयो। तसर्थ प्रचलनमा रहेका कानूनहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिँदा विद्यमान कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु, गराउनु,

१६. पर्वतारोहण सम्बन्धी आपतकालीन उद्धारको लागि बाहेक शिविर देखि हिमचुलीको चुचुरोसम्म हेलिकप्टरको प्रयोग नगर्नु, नगराउनु,
१७. हिमाल सरसफाई कार्यमा नेपाली सेना सगरमाथा प्रदूषण नियन्त्रण समिति (SPCC), अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना (ACAP) र सम्बन्धित स्थानीय निकायहरूको प्रभावकारी भूमिका रहेको पाइयो। यस्को निरन्तरता गराउनु तथा पर्वतारोहण दलको सहयोगको लागि नेपाल सरकारबाट खटिइ जाने सम्पर्क अधिकृत र नेपाल पर्वतारोहण संघलाई हिमाल सरसफाईको कार्यमा प्रभावकारी भूमिका खेल्ने व्यवस्था मिलाउनु। हिमालमा भएको फोहोर व्यवस्थापन र लासको व्यवस्थापनमा सरकारी निकाय तथा संघ संस्थाहरूसँग र अन्तर सरकारी निकायहरूबीच पनि समन्वय गर्नु, गराउनु, हिमाल चढ्ने चढाउनेमा अनुभवी व्यक्तिहरूको अनुगमन टिम (रेन्जर) समेत गठन गरी सफाई अभियानमा सम्लग्न व्यक्तिहरूलाई उचित पारिश्रमिक, दुर्घटना विमा तथा उचित क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गर्नु, गराउनु,
१८. सफा हिमाल अभियान अन्तर्गत नेपाली सेनालाई केही बजेट विनियोजन गरिएको भएतापनि भईरहेको फोहोर व्यवस्थापन र लास व्यवस्थापनको निमित्त बजेट पर्याप्त नरहेको सन्दर्भमा निरन्तर परमादेशको क्रममा तयार गरिएको भईरहेको फोहोर र लास व्यवस्थापन तथा रोकथामको बाटो अपनाउँदै भविष्यमा हुने फोहोर र लास व्यवस्थापनको रणनीतिक योजना कार्यक्रम कार्यान्वयनको निमित्त पर्याप्त बजेट व्यवस्थापन गर्नु, गराउनुपर्ने देखिन्छ। अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ७ बमोजिम संघीय कानून बमोजिम प्राकृतिक श्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच बाँडफाँड हुने, रोयल्टी वापत प्राप्त भएको रकम संघीय संचित कोषमा ५०%, प्रदेश संचित कोषमा २५% र स्थानीय संचित कोषमा २५% बाँडफाँड हुने हुँदा सो रकमबाट समेत सफा हिमाल अभियानको निमित्त स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र केन्द्रिय सरकारले समेत छुट्टै तथा पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्नु, गराउनु,
१९. पर्वतारोहण दलका सदस्यहरूले आफूसँग लैजाने सामानहरूको सूची (Inventory) तयार गरी पर्वतारोहणको प्रस्थान बिन्दु (Entry Point) मा उक्त सामानहरू प्रविष्ट (Entry) गर्ने र पर्वतारोहण गरी फर्कने क्रममा फिर्ता ल्याएका सामानहरू अनिवार्य रूपमा आगमन बिन्दु (Exit Point) मा प्रविष्ट (Entry) गर्ने व्यवस्था गर्नु, गराउनु। साथै धरौटी फिर्ता लिन आएमा फिर्ता ल्याउनु पर्ने सामानहरू फिर्ता ल्याएको सुनिश्चितता गरी मात्र धरौटी फिर्ता दिने व्यवस्था मिलाउनु। हाल धरौटी फिर्ता लिने जिम्मेवारी लिइएका निकायको सिफारिस पत्र (Clearance Certificate) को आधारमा मात्र धरौटी फर्काउने अभ्यासको निरन्तरता गर्नु, गराउनु,

२०. जलवायु परिवर्तनको गति बढ्दै गईरहेको परिप्रेक्ष्यमा भावी पुस्ताको लागि हिमालको संरक्षण गर्नु सर्वोपरि छ। हिमालले संरक्षण गर्ने अमूल्य जैविक विविधता, पारिस्थितिकीय प्रणाली र सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणका लागि दिगो अभ्यासहरू आवश्यक छ। यस्को लागि महत्त्वपूर्ण जलाधारहरूको संरक्षण गरेर, वन फँडानी र प्रदूषण जस्ता मानवीय गतिविधिहरू कम गरेर पर्वतीय पारिस्थितिक प्रणालीलाई सुरक्षित राख्न प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ। यद्यपी संरक्षणका प्रयासहरूको बावजुद जलवायु परिवर्तनका असरलाई कम गर्न नेपाल एकलैले नसकिने हुँदा हिमालहरूले भविष्यमा अझ जटिल चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने हुँदैन भन्न सकिँदैन। तसर्थ हिमाल सरसफाई र संरक्षणमा भविष्यमा आउने सम्भावित समस्याहरूलाई पनि ध्यानमा राखी हिमालको दिर्घकालिन संरक्षणका प्रयासहरू आवश्यक रहेको छ। सोको लागि हिमालमा रहेको फोहोरको अनुगमन गर्न, फोहोर व्यवस्थापन, संकलन र निपटान (Disposal) गर्न तथा सोको अनुगमन गर्ने तथा हिमाली जनताहरूको तथा पर्वतारोहीको जीवनको सुरक्षाको लागि आवश्यक आधुनिक उपकरणहरू प्रयोग गरी हिमालमा हुने प्रकोपहरू जस्तै हिमताल फुटी आउने बाढी, हिमपहिरो (Avalanches) आदिको जोखिम र अनियमित मौसम बारे पूर्वसूचना संकलन गरी सम्भावित मानवीय तथा भौतिक क्षतिको न्यूनीकरण हुने व्यवस्था मिलाउनु। हिमाल तथा जैविक विविधताको संरक्षण र संवर्द्धन गरी पर्वतारोहणलाई सुरक्षित बनाउन एकिकृत सूचना प्रणालीको विकास गर्न आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्नु, गराउनु।

२१. साथै नेपालले अनुमोदन गरेका जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी सन्धिहरूले श्रृजना गरेको दायित्व अनुसार विश्वको जिरो कार्बनको लक्ष्य र पृथ्वीको तापक्रम १.५ डिग्री सेल्सियस भन्दा माथि बढ्न नदिने लक्ष्यको पूर्तीको लागि समेत हिमालहरूको सुरक्षा हुन आवश्यक छ। जलवायु परिवर्तनमा नेपाल जम्मा ०.०२७% मात्र योगदान गर्ने मूलुक भएतापनि अन्य राष्ट्रहरूको उत्सर्जन (Emission) ले पार्ने प्रभाव, विशेषगरी हिमाली क्षेत्रमा देखिने प्रभावबाट नेपाललाई ठूलो क्षति भइरहेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा नेपाललाई आफ्ना हिमाललाई जलवायु परिवर्तनको हानिकारक प्रभावबाट जोगाउन अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको खाँचो रहेको देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्र संघका महासचिव एन्टोनियो गुटेरेसको नेपाल भ्रमणको क्रममा १ नोभेम्बर २०२३ मा संघीय संसद्को संयुक्त बैठकलाई सम्बोधन गर्दै जलवायु परिवर्तनले नेपाललाई पुन्याएको असरहरूमा विश्वको ध्यान जानु पर्ने र नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको आवश्यकता रहेको भन्ने भनाई तथा United Nations Framework Convention on Climate Change, 1992 अन्तर्गतको पेरिस सम्झौता (Paris Agreement) बमोजिम उत्सर्जन (Emission) गर्ने राज्यहरूमा निहित दायित्व र UN Climate Change Conference of the Parties (COP) को बैठकहरूमा भईरहेको छलफल समेतको आधारमा सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूबाट जलवायु परिवर्तनका कारण नेपालमा

भइरहेको क्षतिको पूर्तिको लागि दाबी (Loss and Damage Claim) गर्न आवश्यक पहल गर्नु, गराउनु -

२२. यस अदालतको आदेश बमोजिम हिमाल सरसफाईका लागि ३ वर्षे रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा भएको छ। उक्त रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएमा हिमाल सरसफाईमा सहयोग पुग्न सक्ने भएको हुनाले रणनीतिक योजना कार्यान्वयनका लागि संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले नेतृत्व लिई सरकारका अन्य सरोकारवाला निकायहरु र संघ संस्थाहरुसँग तथा रिट निवेदक मध्येको पनि सहभागी गराई आवश्यक समन्वय गरी रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाउनु। हिमाल सरसफाई अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण उपसमितिको गठन गरी फोहोरमैला व्यवस्थापनमा कम्पनी, गाइड साथै जाने सहयोगीहरु तथा आरोहीलाई समेत कडा मापदण्ड बनाई फोहोर फिर्ता ल्याउन र व्यवस्थापनमा यथोचित सतर्कता (Due Diligence) सहित जिम्मेवार बन्नु, बनाउनु भनी विपक्षीहरुको नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। आदेशको पुर्णपाठ तयार हुन समय लाग्ने हुँदा यो संक्षिप्त आदेश जारी गरिएको छ। आदेशको जानकारी विपक्षीहरुलाई दिनु।

न्यायाधीश

न्यायाधीश

ईति संवत् २०८१ साल वैशाख १४ गते रोज ६ शुभम्----- ।